PHD DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

KOVÁCS GÁBOR

A VERSES ELBESZÉLÉS ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA ARANY JÁNOS ÉLETMŰVÉBEN

Budapest
2010

Arany János elbeszélő költészetét tárgyaló disszertációmban kettős célt tűztök ki magam elé. Egyfelől a *Toldi*-trilógia és a *Bolond Istók* részletekbe menő interpretációján keresztül rá szeretnék mutatni arra, hogy az Arany János-i elbeszélő diszkurzusnak milyen két poétikailag megkülönböztethető alapformája van, s hogy ezek milyen specifikus konstrukciós, világszemléleti és szubjektumszemléleti tulajdonságokkal bírnak. Másfelől Arany versnyelv- és elbeszélés-elméleti munkáinak feldolgozásával, illetve ezen munkáknak a XX. századi irodalomelmélet felől történő kiegészítésével egy olyan határozott körvonalakkal bíró teoretikus poétikai gondolatmenetet szándékozom felvázolni, amelynek segítségével értelmezni lehet a disszertációban nem tárgyalt Arany János-i elbeszélő költeményeket is, sőt bármely olyan művet, amelynek domináns eljárása *a versnyelvi és a narratív konstrukció kereszteződése*ben ragadható meg. A teoretikus megfontolások tágabb keretét a „formalista" poétikát és a szöveghermeneutikát keresztező *diszkurzív poétika* adja, amely – integratív igényénél fogva – talán a Paul Ricœur nevével fémjelzett szöveg- és interpretációelmélethez áll legközelebb a kortárs nemzetközi irányzatok közül. Cselekvés, elbeszélés, metafora és narratív identitás összefüggésrendjét Ricœur írásainak segítségével, a cselekvés, versnyelv, költői szövegképzés és szövegszubjektum egységét pedig a diszkurzív poétika támogatásával vázolom fel; saját feladatom pedig az, hogy feltárjam azt a poétikai aktust, amelyben a narratív és a versnyelvi konstrukciós elv érintkezik, illetve az, hogy mindezt Arany János elméleti és költői műveire vonatkoztassam.

Úgy kapcsolódom a dolgozatban olvasható szöveginterpretációkkal az Arany-recepcióhoz, hogy egyfelől igyekszem beépíteni az egységes nézőponttal rendelkező Arany-monográfiák (Riedl, Gyöngyösy László, Voinovich, Keresztury) poétikailag is motiválható jellem- és életrajzi megfigyeléseit, miközben rámutatok a költői nyelvi alkotásfolyamatban *létesülő szövegszubjektum*ra; másfelől törekszem felhasználni a történelmi korszakra és a feltételezett korabeli létmódra vonatkoztatott alapvető ideológiai alapfogalmakat (amelyeket Erdélyi, Gyulai, Horváth János, Barta, Sőtér stb. vonultattak fel), miközben körülírom az adott költői nyelvi alkotásaktusban *létesülő világszemlélet*et; harmadszor pedig úgy csatlakozom Arany János irodalomtörténeti és poétikatörténeti funkciójának leírásához (amelyet Beöthy Zsolt, Horváth János, Németh G. Béla, Szili József, Szegedy-Maszák, Dávidházi Péter, Imre László, S. Varga Pál, Eisemann György stb. hajtott végre), hogy megfigyelem az egyes művek intertextuális viszonyrendszerének kiépülése pillanatában *megtörténő irodalomtörténet*et és a sajátos költői történetalkotási módokban *létesülő történetiség*et.

I. A versnyelv és a történetmondás poétikájának kereszteződése a verses elbeszélésben

Arany János elméleti írásaiban kitüntetett helyen áll a versnyelv és a költői elbeszélés sajátos problémáinak a kutatása. A versnyelv működése megértésének kulcsát a ritmus fogalmának tisztázásában látja (*A magyar nemzeti versidomról*), a költői elbeszélés sajátosságait pedig a műalkat és az idomteljesség fogalmai felől tudja tárgyalni (*Naiv eposzunk*). A ritmus specifikumát a hangzás- és a jelentésegységek összeforrásként, a műalkat sajátosságát pedig egy eseménysor és egy szimbolikus jelentésegység összekapcsolódásaként írja le. Az elbeszélő költemények felépítésének megértéséhez azonban e két fogalom és eljárás együttműködését szükséges átlátni – ugyanis az elbeszélő költemény egyszerre érvényesíti a versnyelv és az elbeszélés poétikáját. Mert hát elkerülhetetlenül felmerül a kérdés: vajon mennyiben más egy elbeszélés prózában és versben?

Maga Arany egy levelében ír a ritmus és a gondolat-, illetve történetképzés együttműködéséről. Ebben a levélben a neszme fogalmát használja, s ebből bontja ki azt a gondolatmenetet, amelynek a végén ez a meghatározás áll: a verses művek esetében a „dallamból fejlődik mintegy a gondolat". Disszertációm elméleti fejezetében ezt a tételt igyekszem néhány huszadik századi elméletíró segítségül hívásával alaposan körüljárni és tisztázni; Tinyanov és Jakobson verselméleti tanulmányaira, illetve Ricœur elbeszéléselméleti konfiguráció-fogalmára támaszkodom. A poétikai eszmefuttatás végén egy munkahipotézisként szolgáló meghatározás áll: az elbeszélő költeményben a cselekményszövés konfigurációjának szemantikai ekvivalenciáját a ritmus fonikus ekvivalenciája vezérli. Mielőtt a hosszabb elbeszélő költeményekre térek rá disszertációmban, ezt a hipotézist teszem próbára *A walesi bárdok* elemzése során, amelyben rámutatok arra, hogy egy fonikus sorozat (*Sire – sír – sírás – siralom – síró lant – lángsír*) mennyiben járul hozzá ahhoz a folyamathoz, amely során a ballada megújítja és önnön műfaji jegyeihez szabja a jól ismert angol történelmi monda történetét.

II. Versnyelv és elbeszélés az elbeszélő költeményben

Arany elbeszélő költeményeinek olvasása során feltűnő különbségeket lehet észlelni: az elbeszélői hang és kompozíció teljesen más formációt mutat a hosszabb elbeszélő költemények két – éppen emiatt – elkülönülő „csoportjában". Egyfelől a *Toldi*, a *Toldi estéje*, a *Toldi szerelme*, a *Murány ostroma* és a *Buda halála*, illetve másfelől *Az elveszett alkotmány*, a *Bolond Istók* és *A nagyidai cigányok* a kompozíció poétikájának két összeférhetetlen arculatát mutatják. Az előbbiek esetében a versnyelvi „idomteljesség" (a ritmus- és a gondolatképzés egységes eljárása) és a következetesen motivált cselekményalkotás szövegképző együttműködését tapasztaljuk. Az utóbbiak esetében azonban azt láthatjuk, hogy a versnyelvi „idomteljesség" ugyan egységes szöveget képez, de úgy, hogy közben a kitérőkkel „szétrobbantott" eseménysor egy csöppet sem egységes cselekményszerkezetet épít ki, az irónia uralta elbeszélőnyelv pedig szemantikai elbizonytalanítást eredményez. Arany elbeszélő poétikájának ezen alapvető kettősségét a *Toldi*-trilógia és a *Bolond Istók* szövegének szoros (újra)olvasása alapján lehet feltárni.

1. A *Toldi*-trilógia poétikája

A *Toldi*-trilógia egyes műveinek immanens poétikai elemzése, illetve a művek egymáshoz viszonyított alkotástörténeti helyzetének vizsgálta az alábbi eredményekhez vezetett. A *Toldi*, úgy tűnik, hogy a személyes értelemben vett *hőstett*et cselekményesíti *a mesei szüzséfelépítés* alapfogásaival. Mindezt úgy hajtja végre, hogy a *szemfényvesztés* szó ritmikai-szemantikai dinamizálásával (cezúrás félbeszakításával) olyan történetalkotó gyökérmetaforákat hoz létre, amelyek a főszereplő történetét a főszereplő névváltozásának, a főszereplőhöz kötött fény-attribútum változásának és a feltámadás-történetnek a narratív ekvivalenseivel újraértelmezi. Ezzel az elbeszélő költemény túllép a mese folklorisztikus és a monda populáris történeti műfajiságán, s a témát a szépirodalmi nyelv tárgyává teszi.

A *Toldi estéje* a személyes értelemben vett hőstett mellé odaállítja a hőstett kritikáját is, és ezt úgy teszi, hogy a nagyjelentőségű cselekvés mellé odaállítja a kényszerű *tétlenség*et is. Az elbeszélő költemény úgy bontja ki egy *novelláéhoz hasonló cselekménnyé* a tétlenséget, hogy az elbeszélés tempóját lefékezi és sokkal nagyobb teret enged a belső beszéd megjelenítésének. Ezzel párhuzamosan a hőstett végrehajtása mellett olyan cselekvésre is kényszeríti Toldit, amelynek értelmetlensége az teljes történetre kiterjeszti hatását. A sírásás és maga az ásó Toldi adott helyzetének pontos indexjelévé válik az első énekben, amely párhuzamra a *jelet–ásónyelet* rímhelyzet is felhívja a figyelmet. Az elbeszélő költemény további részeiben a *rozsda*, a *por* és a *penész* metaforikája bomlik ki, amely ugyanúgy a meglevő, de használaton kívülisége miatt értelmetlen léttel bíró képességet jelöli meg, mint az ásásban kimerülő erő esetében láthattuk.

Végül, a *Toldi szerelme* a maga regényszerű, sokszálú cselekményével végképp szétrobbantja a

személyes értelemben vett hőstett egységesítő értelmét ugyanúgy, ahogy a tematikus szempontból kritikus pozícióban lévő V/94. strófa cezúravezérelt ritmikai, grammatikai és szemantikai felépítésének dialogikus kétszólamúsága is megbontja az értelemegységet:

> Egyszer, csak ez egyszer – de mit ér, mit használ!
> Látni Piroskáját – jaj! nem övé az már;
> Tőle hideg búcsút – azt sincs joga venni;
> Egy néma sohajtást – jobb oda se menni.
> Hátha szilaj vére – de galamb lesz, bárány;
> Váljon meg örökre – meg, ez egy perc árán;
> Keserűbb lesz akkor – legyen! azt szomjúzza; –
> Így habozott a hős: de az örvény húzza.

A verses formában írt *regény részletezésre építő narratív szerkezete* a kitérőket és a mellékszereplőket főszereplővé avatja, s ezzel párhuzamosan Toldi személyének központisága és cselekvésének jelentősége csorbát szenved. A regény két központi szereplője, Piroska és Lajos olyan narratíva és olyan beszédmód képviselőjévé válik, amelyek kereszteződése alkotja a verses formában írt regény műfajiságának alapját. A tragikus szerelmi regény kompozíciójának és a „szép szó" beszédmódjának, illetve a háborús kalandregény narratívájának és az „okos szó" nyelvének az összefonódása uralja a *Toldi szerelmé*nek egészét. Toldi története ezeknek a szereplőknek, elbeszélőműfajoknak és nyelveknek a közegében bomlik ki, s ennek megfelelően csúszik ki a cselekményt alkotó cselekedetek irányítása is a főszereplő kezéből. Ezért állítható az, hogy ha műfaji formáját (a soknyelvűség prózaiságán alapuló történetmondást) szigorúan tekintve a *Toldi szerelme* mint elbeszélő költemény még nem regény ugyan, azonban poétikai jelentésalkotó elveit tekintve már teljesen eleget tesz a regényi szemléletmódnak, emberképnek, amit nem a narratív identitás, hanem a szemantikai innováció alakzataiban érhetünk tetten. Az a *tehetetlenség*, amely a verses formában írt regényben az álpárbajtól kezdve egészen a regény végéig Toldit jellemzi, ebből a poétikai felépítésből származik.

Ha az egyes művek immanens elemzése és a trilógia alkotásfolyamatának poétikai vizsgálata alapján értelmezzük a *Toldi*-trilógia egységét, akkor egy olyan egységalkotó elvre lelünk, amelyet a cselekvés mint olyan egyre bonyolultabb, összetettebb és egyre több oldalról végbementő analízisének története alkot. A *Toldi*-trilógia ebben az olvasatban a cselekvés egyfajta költői antropológiájává válik, amely a cselekvésből mint a saját életünket megváltoztató hőstett elismeréséből kiindulva a cselekvés bizonyos szempontú értelmetlenségének keserű belátásán keresztül a cselekvés teljes uralhatóságának megkérdőjelezéséig jut el – s ezzel a cselekvés poétikájának egyre összetettebb és bölcsebb értelemszintjeibe vezet be. A cselekvés poétikájába, amelyben a tett nem pszichológiai, mentális vagy erkölcsi kategóriaként létezik, hanem szemantikai jelentőségében, vagyis narratív és poétikai funkciójában, illetve nyelvi és szimbolikus szemantikát indukáló lényegiségében.

2. A *Bolond Istók* poétikája

Arany János elbeszélő költészetének másik „életfogytiglan" tartó főszereplője Toldi mellett: Bolond Istók. Életművében semmivel sem tűnik kevésbé fontosnak és kidolgozottnak Bolond Istók alakja, mint Toldié. Úgy tűnik, Istókban ugyancsak egy olyan főszereplőt láthatunk, amely egy, az egész Arany János-i életművet átívelő irodalmi és költői bölcseleti érdeklődést képvisel. Toldi – mindenek előtt – a hőstett, az ember életét teljes egészében megváltoztató tudatos cselekvés alanya; rajta keresztül az epikának elsődlegesen a mesei, mondai, eposzi műfaji hagyományát lehet aktualizálni és egyben átalakítani regénnyé; benne *a cselekvés alanyát* lehet kutatni. Bolond Istók egy másfajta szereplő; rajta keresztül a kortárs európai verses regény műfaját lehet meghonosítani; benne *a tévedés alanyát* lehet kutatni.

A verses regény főszereplője nevének szemantikai vizsgálata olyan következtetések levonását engedi meg, amelyek a *Bolond Istók* teljes szövegképző aktusát jellemzik. Az egész műalkotást egy

olyan ekvivalenciasor létesíti, amelyet a főszereplő nevének jelentései motiválnak. A szláv eredetű *bolond* szó jelentése: 'hiba, tévedés', illetve 'tévelygés, bolyongás'. Ez a jelentéskör ugyanúgy lefedi a műalkotás egészét jellemző egzisztenciális problémát, vagyis az impertinenciát mint a világhoz való oda-nem-illést, mint a verses regényre jellemző tipikus narratív eljárásrendet, vagyis az ironikus permanens parabázist mint folytonos elbeszélői eltévedést. A műalkotás kulcsszava jelentésének, illetve az elbeszélői eljárásoknak ezen egyenértékűsége alkotja a *Bolond Istók* művészi ségét, irodalmiságát. Sőt, ez az ekvivalencia kiterjed még a szöveg strófaszintű versnyelvi szerveződésre is. Ugyanúgy, ahogy a történet szintjén a főszereplő történetének két lehetséges iránya (a lelkészi, tanári pálya és a színészi pálya) egymást akadályozva, széttördelve kereszteződik és vezet el végül egy harmadik élethez (hivatalnok és író), illetve ugyanúgy, ahogy a narráció szintjén két eltérő elbeszélői stratégia (a történet kibontása és a történetalkotás akadályozása) egyesül egy újfajta elbeszélő diszkurzusban (a verses regény epikai műfajában), a stanza versnyelvi felépítésének szintjén is két rímsor (*a–a–a, b–b–b*) egymást keresztezve, megszakítva bontakozik ki (*a–b–a–b–a–b–*) és vezet el egy harmadik típusú rímhez (*–c–c*). A versforma, a narráció és a hőstípus tehát olyan egyenértékű költői nyelvi struktúrát alkot, amelynek kiinduló motivációja és egyben végpontja is a főszereplő, Bolond Istók nevének jelentésében, vagyis a 'hiba, tévedés' és a 'tévelygés, bolyongás' szemantikai összekapcsolásában adott. Így jutunk el a név jelentéséből kiindulva, az impertinens cselekvés- és létmód szemantikáján át, illetve a parabázis uralta narratív szerkezeten és a stanzaformával dolgozó versnyelvi eljárásokon keresztül a mindent átható szemantikai egységet alkotó szövegig – a „bolondság nyelvéig".

A disszertáció témájához kapcsolódó elméleti és műértelmező publikációk jegyzéke

Önálló könyv:

A történetképző versidom – Arany János elbeszélő költészete. Budapest, Argumentum Kiadó (*Diszkurzívák* 9.) 2010. 244 p.

Tanulmányok:

Figuralitás és prózanyelv = A regény és a trópusok. Második veszprémi regénykollokvium. (Szerk. Kovács Árpád) Budapest, Argumentum Kiadó (*Diszkurzívák* 7.) 2007. 163–177.

Kettős metaforizáció Vörösmarty Mihály Ábránd *című versében = Nypholeptusok – Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században.* (Szerk. Szűcs Zoltán Gábor, Vaderna Gábor) Budapest, L'Harmattan Kiadó 2004. 268–276.

Metafora- és történetképzés Ottlik Géza Hajnali háztetők *című regényében = Szó – elbeszélés – metafora. Műelemzések a XX. századi magyar próza köréből.* (Szerk. Horváth Kornélia, Szitár Katalin) Budapest, Kijárat Kiadó 2003. 144–175.

Versbeszéd és történetképzés összefüggése Arany János Toldi *című elbeszélő költeményében = A szó élete – tanulmányok a hatvanéves Kovács Árpád tiszteletére.* (Szerk. Szitár Katalin) Budapest, Argumentum Kiadó 2004. 306–319

Versnyelv és dialógus (József Attila: Az a szép, régi asszony*) = Vers – Ritmus – Szubjektum. Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből.* (Szerk. Horváth Kornélia, Szitár Katalin) Budapest, Kijárat Kiadó 2006. 239–277.

Fordítások:

Paul RICŒUR: *A diszkurzus hermeneutikája – Paul Ricœur válogatott tanulmányai.* (Ford. Kovács Gábor) Budapest, Argumentum Kiadó (*Diszkurzívák* 8.) 2010. 160. p.

Paul RICŒUR: *A metafora és a hermeneutika központi problémája = A regény és a trópusok. Második veszprémi regénykollokvium.* (Szerk. Kovács Árpád, ford. Kovács Gábor) Budapest, Argumentum Kiadó (*Diszkurzívák* 7.) 2007. 401–416.